

Oversigter

BYZANSFORSKNINGEN EFTER 1940

AF

KARSTEN FLEDELIUS

I HISTORISK TIDSSKRIFT 10. rk. VI, p. 259–72 (1943) gav ERIK BACH en oversigt over byzantinistikkens udvikling i perioden 1870–1940. Han konstaterede her en vis national skoledannelse og interesseafgrænsning, der stemte overens med den almindelige tendens i vedkommende lands historieskrivning (fx. de russiske forskeres stærke interesse for de sociale og økonomiske sider af historien). Han karakteriserede tiden mellem de to verdenskrige som en rig blomstringsperiode for Byzansforskningen, men måtte derefter konstatere en kraftig afmatning i forskningsintensiteten. Af generelle tendenser i den omhandlede periode af byzantinistikkens historie fremhævede han tillige, at mens der havde været et frugtbart samarbejde mellem byzantinister og oldtidsforskere, havde kontakten med de øvrige middelalderforskere været ringe; endvidere havde den senere byzantinske periode, især tiden efter 1204, været såre stedmoderligt behandlet.

De af Bach konstaterede tendenser holder for størstepartens vedkommende ikke stik for tiden efter 1940. Beskæftigelsen med den senbyzantinske periode har taget et kraftigt opsving, der er kommet et udmærket samarbejde istand med andre mediævister, og den faldende forskningsintensitet i tiden op mod 1940 er efter krigen blevet afløst af en stadig mere udtalt blomstring inden for alle grene af byzantinistikken. Nye lærestole og institutter oprettes til stadighed, nye tidsskrifter startes, og stadig flere deltager i de med mellemrum afholdte internationale byzantinist-kongresser.¹ Forbi er den tid, hvor byzantinisten følte det nødvendigt at undskylde og retfærdiggøre beskæftigelsen med byzantinsk historie (som endnu Bach gør det i sin oversigt).

¹ De sidste kongresser har været afholdt i Istanbul (1955), München (1958), Ohrid (1961), Oxford (1966) og Bucarest (6.–12. sep. 1971). Efter hver kongres er der blevet udgivet en udførlig kongresberetning i bogform.

Tendensen til skoledannelse har derimod fortsat gjort sig gældende, mest udpræget i Østeuropa, men også i nogen udstrækning i Vesteuropa. Store skikkelser som Georg Ostrogorski (Beograd), Franz Dölger og Hans-Georg Beck (München), Paul Lemerle (Paris), Henri Grégoire (Bruxelles) og Carsten Høeg (København) har i væsentlig grad sat deres præg på forskningen ved deres respektive institutter. Det enkelte forskningscenter har i regelen samlet sine kræfter om én bestemt side af byzantinistikken, en specialisering, der gavner løsningen af større forskningsprojekter, men let fører til ensidighed. Dette gælder naturligvis i særlig grad i de stadig hyppigere tilfælde, hvor en forsker lægger hele sin arbejdsindsats inden for et ganske snævert område; man kan således i dag træffe forskere, der arbejder med byzantinsk liturgi uden at kende noget til den musik, liturgien blev fremført på! Den stærke opsplittelse i sektioner på kongresserne har ikke gjort den tværfaglige kommunikation bedre.

Det er på denne baggrund ikke mærkeligt, at der i tiden efter 1940 er gjort yderst få forsøg på at sammenfatte den byzantinske stats og det byzantinske samfunds historie til et samlet, meningsfyldt hele og klarlægge årsagssammenhængene bag rigets storhed og forfald.

DET berømteste forsøg, GEORG OSTROGORSKI's, stammer netop fra 1940: *Geschichte des byzantinischen Staates* (München). Ganske vist er O.s hovedsynspunkter på det byzantinske samfunds udvikling udtrykt så tidligt som 1928 i hans tiltrædelsesforelæsning ved universitetet i Breslau.² Men i *Geschichte* er dette helhedssyn uddybet og indpasset i en særdeles omfattende, grundig og fængslende fremstilling af den samlede byzantinske historie, indledt med en oversigt over den hidtidige forskning og ledsaget af en systematisk gennemgang af kildematerialet; i det detaljerede noteapparat diskuteres de forskellige standpunkter til omstridte problemer. Som I. KARAYANNOPOULOS udtrykker det i sin anmeldelse af 3. tyske udgave: »Die »Geschichte des byzantinischen Staates« bildet eine Synthese, die sich durch die Klarheit der Darstellung, durch ihre Methodik und durch eine kräftige und plastische Ausformung des Stoffes hervorhebt.«³ Værket har da også vundet stor udbredelse og er blandt ikke-byzantinister blevet et af de værker, man hyppigst citerer, når man skal referere til forhold i Byzans. Hertil har yderligere bidraget, at der med få års mellemrum er kommet nye, ajourførte udgaver på forskellige sprog (sidst 3. tyske udgave fra 1963 og 2. engelske fra 1969).

Det helhedssyn, der danner den røde tråd gennem værket, kan gengives som følger:

² Trykt i *Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* XXII, 1929, pp. 129-43 under titlen »Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches.«

³ *Byz. Zeitschr.* 58, 1965, pp. 118-121.

Efter Justinian I's død (565) går det delvis restaurerede Imperium Romanum ind i en kritisk fase, hvorunder det senromerske administrations- og samfundssystem under påvirkning af invasioner fra nord og øst bryder sammen og erstattes af et system, der er fundamentalt anderledes. Den afgørende ændring sker under kejser Herakleios (610–41), i hvis regeringstid riget først med held bekæmper den persiske invasion, for derefter at tabe de genvundne territorier – Ægypten og Syrien – til araberne. Når riget bliver i stand til at besejre perserne og siden holde araberne stangen i Lilleasien, skyldes det den militært-socialt-administrative reform Herakleios gennemfører: til gengæld for forpligtelse til at tjene i hæren mod en ganske ringe sold uddeles krongods og forladt jord til soldater og bønder af græsk eller fremmed (især slavisk) herkomst. Kommandoen over disse soldaterbønder (*stratiotai*) kobles sammen med provinsadministrationen, således at den militære leder (*strategos*) samtidig bliver statholder over den provins (*thema*), i hvilken tropperne har deres jord. Disse kolonisationsbestrebelse fører tillige en kraftig forøgelse af selvejerbøndernes antal med sig. Denne klasse af frie bønder og soldaterbønder kommer for de følgende århundreder til at danne den fiskale og militære baggrund for den byzantinske stats indre og ydre styrke, ligesom forenklingen af provinsadministrationen fremmer reformarbejde og forsvarsevne. O. går så langt som til at mene, at kun i de områder af riget, hvor der er oprettet *themer*, er der tale om effektivt byzantinsk herredømme (rester af den gamle administration bestod længe på det af slaviske stammer oversvømmede Balkan, og det var først med tiden, der oprettedes *themer* her).

I 1. halvdel af det 10. århundrede udviser dette system forfaldssymptomer, som får ansvarsbevidste herskere, i første række Romanos I Lekapenos (920–44), til at skride kraftigt ind med en konserverende lovgivning. Der har nemlig i den foregående periode udviklet sig en godsejerstand (hovedsagelig rekrutteret fra resterne af den gamle godsejerstand og fra den civile og militære embedsstand), som p.g.a. regeringens restriktive nærings- og rentelovgivning med fordel kun kan investere deres penge i *jord*. Idet de udnytter misvækstår og en af det stigende skattetryk frembragt nød gør de indhug i den frie bondestand, heri indregnet soldaterbønderne.

Statens problem i denne situation var, at godsejerstanden og embedsmændene i virkeligheden udgjorde samme kaste, hvilket ikke just fremmede lovenes overholdelse, samt at bøndernes interesse i at lade sig beskytte af staten mod de rige var ringe; ofte måtte de føle sig bedst tjent med at flygte fra forpligtelserne over for staten ved at give sig ind under en stormands herredømme. Krisen forværredes ved, at også klostrene udviste kraftige ekspansionstendenser på den frie bondestands bekostning.

Hvor lidt kejserens forholdsregler hjalp, viser den med hyppige mellem-

rum gentagne lovgivning på dette punkt. Statsmagtens indgriben nåede et højdepunkt under Basileios II (976–1025), der ophævede de tidligere forældelsesklausuler for stormændenes forpligtelse til at tilbagegive jord, de havde tilegnet sig fra soldaterbønder eller andre frie bønder. Under samme kejser trådte de frie bønders karakter af nærmest statsfæstere stærkere frem end nogensinde.

Basileios II var den sidste kejser, der målbevidst bestræbte sig på at opretholde statens gamle militære og fiskale grundlag. Efter hans død kan udviklingen ikke længere holdes tilbage. Under hans svage efterfølgere er det den civile embedsadel, der skalter og valter med magten til egen fordel, indtil repræsentanter for militæradelen i 2. halvdel af århundredet sætter sig i besiddelse af kejsermagten. Det 11. århundrede betegner feudaliseringsprocessens uhæmmede videreudvikling, mens statens ressourcer bortødes under det civile og det militære aristokratis konkurrence om magten og de økonomiske fordele. Under denne strid arbejder civilaristokratiet målbevidst på militærets svækkelse, hertil yderligere tilskyndet af statens betrængte økonomiske situation. Riget står derfor magtesløst over for den tyrkiske invasion i Lilleasien og den normanniske offensiv i Syditalien og senere i Epirus.

Med Alexios I (1081–1118) kommer en dygtig repræsentant for det feudale landaristokrati til magten. Han reorganiserer rigets forsvar på nyt grundlag: stormænd får områder i forvaltning (eis pronoian), mod af dette område at udrede en afgift til kejseren og stille en nærmere angivet hærstyrke. Til gengæld får stormanden resten af indtægterne, foruden at han kommer i besiddelse af juridisk myndighed i området. Ordningen giver dels staten sikkerhed for visse indtægter (som den bl.a. kan anvende til hvervning af udenlandske lejetropper), dels sikkerhed for et vist udbud af indfødte soldater. Prisen er en slækkelse af centralmagtens autoritet over de pågældende områder og dens stigende afhængighed af stormændene. På lignende måde søger man at kompensere for bortsmuldringen af den byzantinske flåde: Venezia får 1082 ret til afgiftsfri handel i alle byzantinske byer mod til gengæld at yde riget flådestøtte.

Staten bliver reddet fra undergangen, men restaureringen af dens magt finder sted på et usundt grundlag. En væsentlig svaghed ligger også i, at rigets gamle kerneprovinc, Lilleasien, er gået delvis tabt. Rigets blomstring i 2. og 3. fjerdedel af det 12. århundrede kan derfor kun være en skinblomstring. For feudaladelen er der imidlertid tale om en reel blomstring takket være det ekspanderende pronoia-system, ligesom venezianernes handel blomstrer på bekostning af landets egne indbyggere.

1183–85 gør kejser Andronikos I et resultatløst forsøg på at skrue udviklingen tilbage. Hans ubeherskede forsøg på at knægte adelen og senere administrationen fører imidlertid til hans eget fald og åbner sluserne for den endelige opløsningsproces, der kulminerer i katastrofen 1204.

Hvor vidt det var kommet med feudaliseringsprocessen i Byzans på dette tidspunkt viste sig under latinernes kampe for at undertvinge sig rigets forskellige dele; stormændene gjorde i regelen kun modstand, indtil de fik sikkerhed for, at de kunne få deres *pronoiai* konverteret til len. Øjensynlig er de to institutioner altså på dette tidspunkt i alt væsentligt identiske.

Den græske stat i Nikæa i Lilleasien redder sig imidlertid fra latinernes trusel og ekspanderer i 2. og 3. fjerdedel af århundredet kraftigt på bekostning af de andre stater på det tidligere byzantinske område. 1261 generobrer den Konstantinopel. Det indre grundlag for denne ekspansion er en tilbagevenden til det gamle soldaterbondesystem. – Efter generobringen af hovedstaden får dette imidlertid igen lov til at gå i opløsning, *pronoia*-systemet breder sig uhæmmet og bliver endog arveligt. Undergravet af indre opløsning, borgerkrig, infiltration og sluttelig invasion udefra går riget endelig definitivt under (1453). Den styrke, riget havde genvundet i eksilperioden i Nikæa, havde ikke været tilstrækkelig til at bære rigets come-back på den storpolitiske arena. Her var det særlig skæbnesvangert, at forsvaret af besiddelserne i Lilleasien var blevet negligeret under det ambitiøse forsøg på at tilbageerobre de europæiske dele af det gamle rigsterritorium.

O. har efter 2. verdenskrig arbejdet videre med sin model og uddybet centrale punkter i en række arbejder. Det mest banebrydende af disse er nok *Pronija* (Beograd 1951),⁴ i hvilket han indgående analyserer kilde-materialet vedrørende *pronoiai* og disses udvikling fra det 11. århundredes Byzans til senmiddelalderens sydslaviske og græske riger. Arbejdet imponerer ved sin indgående karakter, men belastes af forfatterens aprioristiske holdning: at det byzantinske *pronoia* helt og holdent må betragtes som et parallelfænomen til det vesteuropæiske len. Dette får ham til at drage slutninger af den meget sporadiske ældre del af kilde-materialet, som mildest talt er dristige og spinkelt funderede, uden at han gør læseren den tjeneste at gøre opmærksom derpå; tværtimod fremtræder de fleste slutninger som indlysende kendsgerninger. (At O. yderligere har den sædvane ikke at oversætte de græske citater, gør det ekstra vanskeligt for den ikke-græsk-kyndige læser at kigge ham i kortene). Men arbejdet er overordentlig inspirerende, fordi det forsøger at danne en syntese vedrørende de sociale, administrative og militære forhold i Byzans og Balkanlandene i høj- og senmiddelalder; endvidere er det en guldgrube af konkrete oplysninger. – Et andet meget vigtigt syntese-skabende arbejde er *La commune rurale byzantine*,⁵ i hvilket han søger at

⁴ Oversat i *Byzantion* 22, 1952, pp. 437–518, og i G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954.

⁵ *Byzantion* 32, 1962, pp. 139–66.

passe den såkaldte Agrarlov⁶ (dateret af O. til ca. 700), en beskrivelse af skattesystemet dateret til 10. århundrede⁷ og en matrikel for Thebenområdet fra det 11. århundrede⁸ sammen til et billede, hvor vi følger den byzantinske selvejer- og soldaterbondelandsby fra dens blomstring over det begyndende forfald til den endelige opløsning. Han vil ikke påstå, at den selvejende bondestand helt er forsvundet i det 11. århundrede, men »comme le *confirme* le cadastre de Thèbes, leur nombre a été *minime*«; netop Theben-matriklen viser *bedre end noget andet dokument* denne klasses hensygnen (p. 163). Udhævelserne er foretaget af denne oversigts forfatter for at antyde O.s arbejds- og argumentationsform: Theben-matriklen passer bedre end noget andet af de sparsomme dokumenter ind i O.s model; derfor er dens kildeværdi større, ja, så stor, at den kan fastslå, at antallet af selvejerbønder i det byzantinske rige som helhed er minimalt i det 11. århundrede. En enkelt kilde gøres repræsentativ for et helt samfund, ja, udnyttes sågar til en kvantitativ vurdering af en befolkningsgruppe, med den ene begrundelse at den viser det, O. gerne vil have vist, bedre end nogen anden kilde!

Nu må dette ikke forlede læseren til at tro, at O. er en dårlig forsker, og at hans mange beundrere er blinde. O. står i samme dilemma som de fleste forskere, der beskæftiger sig med den ældre middelalder og højmiddelalderen: at kildematerialet er uhyggelig fragmentarisk. I sit brændende engagement har O. ikke villet lade sig hæmme af tvivl om materialets repræsentativitet, men har forsøgt at samle fragmenterne i synteser, og synteserne i en hele den byzantinske historie omfattende model. Hans svaghed ligger snarere i, at han i regelen nødtigt selv går ind på svaghederne i sine theser, men tværtimod optræder så overbevist om sine resultaters rigtighed, at han ofte ikke er særlig fair over for forskere med andre opfattelser, især ikke når de kritiserer ham direkte.

Der har nemlig af flere forskere været fremført væsentlig kritik rettet mod forskellige sider af det ostrogorskiske »system«: Mod opfattelsen af Herakleios som den store reformator og af theme- og soldaterbondesystemet som to sider af samme sag rejste der sig adskillige røster i 1950'erne, en kritik, der blev opsummeret og yderligere udbygget i I. KARAYANNOPOULOS' grundige arbejde *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Byzant. Archiv X, München 1959). – Mod O.s these om en sammenknytning af pronoia-institutionen med militær tjenesteforpligtelse som grundlag for genopbygningen af rigets militære system under Alexios I

⁶ Nomos geōrgikos, udg. bl.a. i Zepos, *Jus graeco-romanum* II, Athen 1931, pp. 65–71.

⁷ Den såk. *Tractatus Ashburneri*, udg. i F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, *Byzantinisches Archiv* IX, Leipzig-Berlin 1929, suppleret genoptryk Hildesheim 1960.

⁸ N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: La Cadastre de Thèbes*, Paris 1959.

(1081–1118) og hans efterfølgere rejste A. HOHLWEG i artiklen *Zur Frage der Pronoia in Byzanz*⁹ overordentlig vægtige indvendinger, idet han dels gjorde opmærksom på kildematerialets sporadiske karakter, dels fremførte en række principielle metodiske betragtninger. For det første vendte han sig mod O.s synspunkt, at pronoia må have haft en militær karakter fra starten, når det havde det i det 14. århundredes Serbien; efter Hohlwegs mening er det ikke legitimt uden videre at gå ud fra, at en institution under sin udvikling bevarer sine grundtræk. Endvidere gør han opmærksom på, at man skal være forsigtig med at bygge for meget på terminologien i de berettende kilder, fordi de byzantinske historikere i regelen skyr fagudtryk og erstatter dem med omskrivninger eller udtryk lånt fra den antikke litteratur, eller dér, hvor de anvender fagudtryk overfører udtryk fra deres egen tid ved beskrivelsen af forhold i en tidligere periode. Selv i diplomer og lovttekster kan disse fænomener optræde. At tillægge et begreb som pronoia en ganske bestemt prægnant betydning er derfor en afgørende svaghed ved O.s analyse.

Hohlwegs egen konklusion er, at pronoia i det 12. århundrede er blevet givet både til militære og civile og både til folk af høj og lav stand. Det eneste vi med sikkerhed kan sige er, at institutionen betegner en bortgivelse af statslige indkomster til modtagerne. Hvorledes disse pronoia er beskafte i det 12. århundrede og under hvilke betingelser de bliver givet lader sig lige så lidt besvare som spørgsmålet om pronoiaernes sociale stand. At institutionen i det 13. og 14. århundrede fremtræder væsentlig klarere afgrænset og defineret giver os ikke ret til at bedømme dens karakter i det 12. århundrede ved en tilbageslutning fra hin epoke.

Hvordan har O. nu forholdt sig til denne kritik? Ja, som et enkelt eksempel kan nævnes en note i *Commune rurale* (p. 142, note 2), hvor han skriver, at I. Karayannopoulos (i ovennævnte værk fra 1959) »essaie, dans son travail par ailleurs faible, de mettre en doute le lien entre l'organisation des thèmes et la création des biens militaires«; en mere detaljeret kritik af K.s synspunkter indlader han sig ikke på. Det kan på denne baggrund ikke undre, at samme K. i førømtalte anmeldelse af 3. tyske udgave af O.s *Geschichte* (jfr. note 3) med beklagelse må konstatere, at O. i vid udstrækning simpelthen har ignoreret kritikken, selv hvor den har påvist konkrete fejl. I nogle tilfælde har han under kritikkenes pres valgt mere elastiske formuleringer af sine synspunkter, men uden at modificere dem væsentligt. Naturligvis er dette hans ret, men han burde dog tage det hensyn til sine læsere at forklare, *hvorfor* han ikke lader sig overbevise af de divergerende meninger: »Das Verwerfen gegenteiliger Auffassungen

⁹ Byz. Zeitschr. 60, 1967, pp. 288–308. – Hohlweg viderefører tildels tanker fremsat af P. Lemerle i Cahiers Civil. Med. 2, 1959, pp. 265–281: Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes.

durch ein Pauschalurteil ist gewiss der einfachere, aber nicht zugleich der richtigere Weg«.

Et punkt, på hvilket der mærkeligt nok ikke er rejst indvendinger mod O.s synspunkter, er axiomet om Lilleasiens fundamentale betydning for rigets styrke og regenerationsevne. Det er ubestrideligt, at Lilleasien er den kerne, ud fra hvilken regenerationen finder sted efter den arabiske invasion i det 7. århundrede. Men i det 7. og 8. århundrede var det byzantinske herredømme på Balkan praktisk taget udslettet, Lilleasien var simpelthen den eneste rigsdel, der på dette tidspunkt kunne fungere som regenerationsbase. I det 9. århundrede flyttes folk fra Lilleasien til Grækenland for at styrke det græske befolkningsselement der, og rigets stilling på Balkan styrkes gennem den energiske krigsførelse mod bulgarerne i sidste del af det 10. og første del af det 11. århundrede. På denne baggrund virker det ikke umiddelbart indlysende, hvorfor tabet af de indre dele af Lilleasien i sidste del af det 11. århundrede skulle være af så fundamental katastrofal karakter. Er rigets besiddelser på Balkan da virkelig af så ringe økonomisk og militær betydning sammenlignet med Lilleasien? Og hvor meget betød egentlig den tyrkiske besættelse af de indre dele af Lilleasien? Kejserriget Nikæa beherskede kun de nordvestlige dele af Lilleasien og formåede alligevel at genoprette riget, omend ikke i sin fulde udstrækning. Vi mangler en demografisk og erhvervsgeografisk analyse af rigets forskellige dele. Vi mangler en belysning af, hvad der egentlig skete ved den tyrkiske invasion i Lilleasien i 2. halvdel af det 11. århundrede, om befolkningen i de tabte områder gik tabt for riget eller om den flygtede til andre dele af dette, og i det sidste tilfælde om disse dele var i stand til at opsuge flygtningene, således at der fandt en stigning af produktiviteten sted. — Dermed være ikke sagt, at O.s these om Lilleasiens betydning *må* være forkert; men grundlaget for den har indtil nu hvilet på usikre geopolitiske betragtninger uden tilstrækkelig kildemæssig underbygning.¹⁰

Sammenfattende må man udfra kritikken af O. konkludere, at hans model næppe lader sig opretholde i sin fulde skikkelse.^{10a} Men det har

¹⁰ Claude Cahen har med artiklen *La première pénétration turque en Asie-mineure (seconde moitié du XIe S.)* i *Byzantion* 18, 1948, pp. 5-67, givet en tungtførdelig, men overordentlig givende indføring i en række af problemerne omkring den tyrkiske invasion i det 11. århundrede. Cahens arbejde har den særlige kvalitet, at det anskuer den nævnte invasion ud fra en almen centralasiatisk-nærorientalsk synsvinkel.

^{10a} En kritik af O.s these om tiden mellem 1025 og 1081 som en periode, i hvilken det civile og det militære aristokrati kæmper om magten og jorden under prisgivelse af statens interesser, er foretaget af Thorkild Kjærgaard i en eksamensopgave ved Københavns Universitet januar 1970 (duplikeret). Der påvises heri logisk inkonsistens og terminologisk vaklen i O.s skildring af denne periode. Kjærgaard fastslår, at O. forsøger at presse en bestemt politisk struktur ned over det 11. århundredes Byzans, en struktur, som i virkeligheden er i modstrid med de faktiske oplysninger, han giver i sin fremstilling. Konsekvensen af Kjærgaards betragtninger er, at epoke-

været karakteristisk for den vesteuropæiske forskning, at den har angrebet enkelte sider af O.s system uden at underkaste det en kritisk behandling i sin helhed.

DEN eneste helhedskritik af O.s system, suppleret med udformning af en alternativ model, er foretaget af den moderne sovjetiske forskning (ikke underligt, da O. og den sovjetiske forskning øser af samme kilde: den før-revolutionære russiske Byzansforskning). Man kan her i første række fremdrage M. V. LEVČENKO's anmeldelse af O.s *Geschichte* (Vizantijskij Vremenik II, 1949, pp. 322–37), hvori han kritiserer O. for at anse de store personligheder og ikke klasserne for de bestemmende faktorer i den historiske udvikling. I det hele taget har O. ganske overset klassekampaspektet i den byzantinske udvikling, således at fx. kampene mellem cirkuspartierne i det 4.–6. århundrede og den byzantinske billedstrid i det 8.–9. århundrede kommer til at fremtræde som politiske, henhv. religiøse stridigheder og ikke som udslag af fundamentale modsætninger mellem klasserne i det byzantinske samfund. Naturligvis kritiseres O. for at have benægtet eksistensen af en fri landsbykommune af slavisk oprindelse med kollektiv ejendomsret og regelmæssigt tilbagevendende omfordeling af jorden (en russisk these), men desuden for at lade feudaliseringsprocessen og den sociale differentieringsproces begynde for sent, nemlig i det 9. århundrede. Endvidere kritiseres han for at indtage en fjendtlig holdning til de social-revolutionære bevægelser især i den senbyzantinske periode.

Den officielle sovjetiske opfattelse, således som den kommer til orde i nævnte anmeldelse i, artiklen *Vizantija* i 2. udg. af *Bol'saja sovjetskaja enciklopedija*¹¹ eller i Z. V. UDAL'COVA's artikel *Les problèmes fondamentaux de la byzantinologie et la science historique soviétique* (Byzantinoslavica 17, 1956, pp. 195–219), kan resumeres som følger:

Mens den vestlige borgerlige Byzansforskning i den byzantinske historie forsøger at finde en retfærdiggørelse af bourgeoisiets stræben efter et terroristisk diktatur og derfor dyrker den byzantinske stat med dens stramme bureaukrati og despotiske udbytning og undertrykkelse af masserne, er Byzans for den sovjetiske forskning historien om klassernes kamp i et samfund, der i sit eksistensforløb bevæger sig fra slaveholdersamfundet over feudalsamfundet til den begyndende kapitalisme; sidstnævnte kvæles imidlertid i fødselen ved den osmanniske erobring, der for århundreder konserverer de værste sider af den feudale samfundsordning. Som hos O.

grænsen ved 1025 ikke holder og at frontstillingen: *statsmagt* contra landaristokrati fortsat er gældende ind i 2. halvdel af det 11. århundrede.

¹¹ Bd. 8, Moskva 1951. Oversat til tysk i Berliner Byzantinische Beiträge 4: Aus der Sowjetbyzantinistik. Eine Auswahl prinzipieller Beiträge, hrsg. v. Johannes Irmscher, Berlin 1955, pp. 50 ff. – Fornylig har det sovjetiske Videnskaberne Akademi udgivet en 3-bindts »Istorija Vizantiji«, som imidlertid endnu ikke er kommet mig i hænde.

er Byzans' historie en stort anlagt tragedie, men historien er anskuet ikke fra statens, men fra massernes standpunkt. Som hos O. er det de indre mere end de ydre faktorer, der bidrager til rigets fald, men baggrunden for den indre styrke i den ældre periode er først og fremmest skabt ved den slaviske indvandring; den giver statsmagten chancen til at reorganisere økonomi og militærvæsen på basis af den frie bondestand; dog spiller det for rigets reorganisation også en betydelig rolle, at Byzans i modsætning til det, der engang var de vestlige områder af Romerriget, ved overgangen fra oldtid til middelalder var i besiddelse af et tæt net af økonomisk stærkt udviklede bysamfund.

Slavernes indvandring omkr. år 600 betegner sammenbruddet for slaveholderstaten (der havde fået sit mest prægnante udtryk i Justinians store lovsamlinger med deres forsøg på at konservere slaveholdersystemet samt i denne kejsers erobringspolitik, der tjente samme formål. Slavernes indvandring blev understøttet af den indfødte befolkning, der i dem så befrielse for slaveri og skatteåg. Storgodsejernes herredømme brød helt eller delvis sammen. Den slaviske landsbykommune med dens fælles ejendomsret til jorden bredte sig. Den stramme, centraliserede forvaltning forsvandt og erstattedes af en løsere, mere decentraliseret struktur, hvis enhed på det lokale plan var *landsbyen*, på det overordnede plan *militærprovinsen* (themet). Landsbyfællesskabets fribønder udgjorde nu statens skattemæssige og militære grundlag.

Hen mod år 700 gør der sig imidlertid stærke tendenser gældende i retning af fællesejendommens tilbagegang til fordel for den private ejendom og en dermed sammenhængende stærk social differentiering; en klasse af fattige bønder, der ikke havde kapital nok til at bearbejde deres jordlodder, dannede basis for et opsving for den store jordejendom (der hovedsagelig var i hænderne på hof-adel, officerer og klostre). Massernes kamp mod udbytningen udfoldede sig i tiden fra det 8. til 1. halvdel af det 9. årh. i form af »en social bevægelse, der er kendt under navnet »Billedstormen««. ¹² Kejserne følte sig tvunget til at støtte masserne i kampen mod klostrene, og dele af provinsadelen sluttede sig til denne kamp. Men da formålet for de herskende: stækkelsen af klostrenes økonomiske og politiske magt, var nået, svungede man om og indtog en fælles holdning til værn for privilegierne overfor massernes truende revolutionære holdning. En række oprør i det 9. og 10. årh., der blev skånselsløst nedkæmpet, vidner om denne kamps bitre og kompromisløse karakter. Nedkæmpelsen af oprørerne åbnede vejen for en skånselsløs feudaliseringsproces, der tilsidst i det 13. årh. havde gjort så godt som alle bønder til livegne fæstere. ¹³

¹² Jfr. Aus der Sowjetbyzantinistik, p. 57. – Man betragter altså det religiøse indhold i kampen om billederne som hel eller delvis staffage.

¹³ Den sovjetiske forskning har således fundet en logisk forklaring på det vanskelige

Feudaliseringsprocessen ødelagde (som hos O.) rigets finansielle og militære grundlag, hvilket viste sig ved de militære modgange allerede i det 9. og 10. årh.s første halvdel. At der i samme århundreders anden halvdel skete en kraftig ekspansion, betragtes som kortvarige succes'er uden indre stabilitet og bl.a. betinget af gunstige udenrigspolitiske konjunkturer.¹⁴ Styrkelsen af riget efter forfaldet i det 11. årh. tilskrives dels korstogene, dels Komnenos-dynastiets forøgelse af lejetropperne, styrkelse af det bureaukratiske apparat og alliance med feudaladel og italienske sørepublikker. Netop disse forhold skærpede klassemodsætningerne overordentlig stærkt; skattetryk og grusom udbytning fra feudalherrerne side førte til affolkning af særlig hårdt belastede områder og til hyppige opstande, både rettet mod feudalherrerne og mod de italienske købmænds udbytning.

August 1182 lykkedes det plebs at styrte den latinervenlige formynderregering for den unge Alexios II og foretage en grusom afregning med de udenlandske købmænd. Støttet på masserne kom *Andronikos I* til magten, måske den eneste skikkelse på den byzantinske kejsertrone, der står med lidt af en helteglorie for de sovjetiske forskere. Han littede skattetrykket, indskrænkede aristokratiets magt, forenkledte administrationen og forsøgte at dæmme op for venezianernes og genuesernes indflydelse. En del af de byz. feudalherrer sammensvor sig da med italienerne, appellerede til Vilhelm II af Sicilien og udnyttede militær modgang for Andronikos til at så utilfredshed mod ham hos Konstantinopels plebs; følgen blev et oprør, der kostede kejseren livet, slægten Angelos kom til magten og ophævede Andronikos' reformer, hvorefter feudalsplittelsen fik frit løb og rigets ydre magt forfaldt. 1185 førte en folkelig befrielsesbevægelse til Bulgariens selvstændiggørelse. 1204 erobredes Konstantinopel af korsfarerne.

Den latinske erobring betyder feudaliserings endelige sejr, den feudale jordbesiddelse forøges i enormt omfang, de sidste rester af frie bønder bliver livegne, og fæsternes byrder forøges. Folkets situation forværres yderligere af fejder mellem feudalherrerne og invasioner fra nabo-folk. Alt dette forstærkede klassekampen i det tidligere byzantinske område, især i de af korsfarerne besatte dele, hvor modsætningerne understregedes af de venezianske købmænds og ågerkarles hensynsløse udplynning. At dele af riget kunne holde sig fri af fremmedherredømmet

spørgsmål, hvorfor billedstormen dør ud i det 9. århundrede. Men den forklarer ikke, hvorfor den største af opstandene, Thomas Slaverens i 820-erne, er billedvenlig af karakter og rettet mod en billedfjendtlig kejser (det skulle jo helst have været omvendt). At se så kraftigt bort fra de religiøse momenter i billedstriden er nok at forenkles problemstillingen lovlig stærkt.

¹⁴ Et temmelig skruet synspunkt, der er en følge af, at man af ideologiske grunde har måttet sætte feudaliserings begyndelse væsentlig tidligere end den vestlige forskning.

skyldtes den seje modstand hos den lokale græsk-slaviske befolkning, først og fremmest i kejserriget Nikæa, på hvis territorium der endnu var rester af en fri bondestand tilbage. Denne bondestand var baggrunden for de nikæiske kejseres succes'er, idet de kunne finde understøttelse hos folkemasserne og udnytte disses had mod udbytterne, fordi de identificerede udbytterne med de udenlandske undertrykkere. Det var folkemassernes patriotiske opsving og ikke, som de borgerlige historikere påstår, en formodet demokratisk politik fra kejsernes side, som førte til at de byzantinske feudalherrer fik mulighed for at besejre deres latinske modstandere. Sejren førte da også til den byzantinske feudaldels styrkelse og nedbrydelsen af de resterende dele af den frie bondestand også i staten Nikæa.

Det restaurerede byzantinske imperium efter 1261 gøres til genstand for en særlig interesse, idet man her mener at kunne spore kimen til en kapitalistisk udvikling på land og i by – en udvikling, som dog når til en brat afslutning ved den tyrkiske erobring. Denne erobring lettedes i høj grad af den turkofile indstilling hos en del af overklassen; dette forræderi forvirrede folkemasserne og lammede deres modstand mod tyrkerne. Efter de sovjetiske forskeres mening har de borgerlige historikere almindeligvis sat de udenrigspolitiske årsager til Byzans' endelige fald på førstepladsen. De marxistiske sovjetiske historikere mener imidlertid at have vist – idet de dog ikke underkender betydningen af de udenrigspolitiske faktorer – at den byzantinske stats økonomiske nedgang, den byzantinske bondestands og bybefolknings nød, skærpelsen af klasse- og partikampene og de endeløse stridigheder mellem feudalherrerne indbyrdes gjorde riget svagt og lettede dets erobring af tyrkerne.

Følgende den almindelige tendens står også i den senbyzantinske periode oprørsbevægelserne i centrum for den sovjetiske forskning, og denne periode har den særlige interesse, at man i perioden 1342–49 træffer en revolutionær regering i Thessaloniki, ledet af et radikalt munkeparti, Zeloterne, som inddrager både de verdslige og de gejstlige storbesiddelser. Heller ikke O. fornægter eksistensen af denne »Thessalonikirepublik«; men mens han bedømmer den negativt og fæstner sig ved revolutionsregeringens voldsmetoder, ser de sovjetiske forskere »Thessalonikikommunen« som et sundhedstegn. Mens O. bedømmer den stigende selvstændiggørelse af de byzantinske provinsbyer som et negativt tegn, et symptom på centralmagtens tiltagende svækkelse, ser de sovjetiske forskere også i dette et sundhedstegn. Her træder den afgørende forskel i synspunkterne frem. For de sovjetiske forskere er det den byzantinske stats centraliserede, despotiske og korrupte forvaltningsapparat, der sammen med de besiddende klassers hensynsløse udbytning er skyld i det byzantinske riges forfald. Tragedien ligger ikke i, at forfaldet var uundgåeligt, men i at forfaldet havde kunnet undgås, hvis de folkelige bevægelser havde haft held til at splitte overklassen. I stedet blev det de be-

siddende, der støttet på de indtrængende udlændinge splittede og underkuede folkemasserne.

Det kan på denne baggrund ikke undre, at det ikke mindst er i udforskningen af den senbyzantinske periode, den sovjetiske forskning har indlagt sig fortjenester. Et centralt værk i denne forbindelse er O. P. KAŽDAN: *Agrarnye otnošenija v Vizantii v XIII–XIV vv.* (Agrarforholdene i Byzans i det 13.–14. århundrede), Moskva 1952, som tillige er typisk for det politisk-videnskabelige klima i tiden før Stalins død; læseren må kæmpe sig igennem hyppige og lange citater af Marx, Engels, Lenin og Stalin, men trods det dogmatiske apparat er der mange værdifulde ting at hente. Under den dogmatiske overflade har der da også i de sovjetiske tidsskrifter kunnet finde hede debatter sted, som ikke blot er endt med fordømmelse af den politisk svagere part. Stemningen er yderligere blevet afslappet i tiden efter Stalins død; fru Udal'cova kan da også slutte sin ellers noget krigeriske artikel fra 1956 med ordene: »Il n'y a pas de doute que les échanges scientifiques entre les savants étrangers et nos byzantinistes, fondés sur la compréhension mutuelle et la collaboration la plus franche, seront d'un grand profit pour nos savants«.

En lignende udvikling har kunnet iagttages i Bulgarien, hvor man bl.a. i *Byzantinoslavica* 17 (1956) træffer en glimrende og engageret artikel af D. ANGELOV (den bulgarske byzantinistiks førstemand i dag): *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs* (pp. 220–275), i hvilken han går ud fra thesen om en betragtelig økonomisk fremgang hos Balkanfolkene i det 13. og 14. årh. og derefter detailleret uddyber de gradvise ændringer som følge af den osmanniske erobring. Hans artikel, der er helt uden polemik mod vestlige forskere (og iøvrigt i høj grad benytter »borgerlig« litteratur), munder ud i en konklusion, der ligger i naturlig forlængelse af det officielle sovjetiske standpunkt: Tyrkernes erobring af Balkanhalvøen betyder ikke blot masseødelæggelse af produktionskræfterne, affolkning af de besatte territorier, reducering af den kristne befolkning til slaveriets stude og tvangskolonisatoriske foranstaltninger, men også etableringen af et nyt feudalt system, der ganske vist ikke adskiller sig principielt fra det feudalsystem, der eksisterede i Balkanstaterne på tidspunktet for erobringen, men som i sammenligning med det var præget af tøjlesløs og barbarisk vold og udnyttelse.^{14a}

Af en lignende karakter er rumæneren E. FRANCES' *La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles* (*Byzantinoslavica* 16, 1955, pp. 76–96). Han analyserer feudaladelens forhold til byerne i det nævnte tidsrum og når til det resultat, at byernes emancipation i det 13. årh. ikke er nogen emancipation fra feudaladelen, da det i virkeligheden er den, der er

^{14a} Af Angelovs rige produktion bør endvidere fremhæves hans »Istorija na Vizantija« (Sofia, flere udgaver fra 1949), som imidlertid – i lighed med mange andre af hans arbejder – kun foreligger på bulgarsk.

bestemmende også i byerne: det store domæne er ikke nogen selvforsynende enhed, det er bundet til markederne i byerne, ja, feudalherren bor i regelen ikke i en borg på sin jord, men i byen, og hans ejendom omfatter ikke blot et landområde, men også forarbejdnings- og afsætningsfaciliteter i byerne. I Byzans er der intet skel mellem patriciat og landadel.

De bystater, der dukker op igen på dette tidspunkt efter at have været forsvundet siden de makedonske kejseres epoke, bliver derfor organer, der udtrykker provinsaristokratiets interesser. Hvor der eksisterer folkeforsamlinger, består disse ikke af hele befolkningen uanset stand, men af lokal adel, byens embedsmænd og tropperne i byen. I det 14. årh. ser vi imidlertid en udvidelse af disse folkeforsamlinger til også at omfatte gejstlighed, handlende og håndværkere, måske endda den jævne befolkning. I stigende grad synes byernes borgerskab også at emancipere sig fra landadelen, hvilket ses af, at der først gennemføres foranstaltninger for at hindre, at adelens fæstebønder stikker af til byen, mens der senere tværtimod gennem privilegier gives byerne ret til at yde bortløbne fæstebønder asyl. Fra slutningen af det 14. årh. sker der en kontinuerlig forøgelse af bybefolkningens betydning økonomisk som politisk; feudaladelen er i defensiven.

Kunne byerne nu have udgjort det nye fundament, på hvilket den byzantinske stat ville være i stand til at reorganisere sig? Nej, trods alt ikke. Regeringen var bundet af traktaterne med de italienske søfartsrepublikker, og selv om bybefolkningen chikanerede og overfaldt udenlandske købmænd og ofte tvang regeringen til at foretage indskrænkninger i disses virksomhed på trods af traktatlige forpligtelser, var regeringens handlefrihed såre ringe. Faktisk betød dens afhængighed af italienerne, at disse gennem pression over for statsmagten var i stand til at afværge enhver alvorlig trusel mod deres kommercielle herredømme. Samtidig betød den tyrkiske invasion og pirat-uvæsenet en svækkelse af byernes mulighed for en selvstændig udvikling.

MED behandlingen af byernes skæbne i den senbyzantinske periode er vi nået over til det handelsmæssige og sømilitære aspekt af problemet »Byzans' storhed og fald«. Det vil her være naturligt at tage udgangspunktet i HENRI PIRENNES berømte these om middelhavshandelens sammenbrud som følge af den arabiske invasion og den deraf følgende aflukning af Vesteuropa fra Østeuropa og fra Orienten (og deraf følgende udvikling af et Frankerrige uden for rammerne af den gamle mediterrane enhedscivilisation). Pirennes opfattelse blev i nogen grad modificeret af ROBERT A. LOPEZ i hans studie *Mohammed and Charlemagne. A Revision* (Speculum 18, 1943), hvori han påviste, at det ikke var den arabiske erobring som sådan, men først handelskrigen imellem Byzans og araberne fra omkring år 700 med den deraf følgende handelsblokade, der medførte

middelhavshandelens standsning. Denne these videreførtes og udbyggedes af A. R. LEWIS, som i sin *Naval Power and Trade in the Mediterranean* (Princeton 1951) understregede den byzantinske rolle i dette spil: det var Byzans, der gennem sit herredømme over havet og gennem sin konsekvent gennemførte blokadepolitik overfor araberne og senere overfor andre fjender som longobarderne og de karolingiske frankere forårsagede middelhavshandelens ødelæggelse og Vesteuropas isolation – på længere sigt imidlertid Byzans' udelukkelse fra den øvrige middelhavsverden, da der blev optaget direkte kontakt mellem Frankeriget og araberne. For ham står Byzans indtil 827 med herredømmet på havet (og dermed med ansvaret for dets udnyttelse), først derefter – i perioden 827–960 – er det araberne, der behersker havet.

Den væsentligste baggrund for den byzantinske flådes nedgang fandt Lewis i visse indre forhold, som imidlertid stod i forbindelse med udenrigspolitikken: den kejserlige blokadepolitik gjorde søfolkene i provinsen til modstandere af kejseren og fik dem til at støtte oprør mod ham; dette førte under Thomas Slaverens opstand i 820'erne til en regulær kamp mellem den kejserlige centralflåde og provinsflåden sluttende med provinsflådens nederlag og tilintetgørelse. Mest skæbnesvangert var imidlertid de økonomiske virkninger af kejserens politik, idet den affødte økonomisk passivitet – den afholdt den græske købmand fra at handle og fra at bringe maritim styrke ud i periferien af den byzantinske verden. – Alt i alt medførte den byzantinske kontrol over Middelhavet i det 8. århundrede en økonomisk depression, der omfattede alle områder ved Middelhavet; tilintetgørelsen af den byzantinske sømagt medførte derimod en ikke tidligere set velstand i det vestlige Nordafrika og i Spanien.

I perioden 960 til 1043 genrejstes den byzantinske sømagt under det makedonske dynasti, og samtidig svækkedes den muhammedanske sømagt, idet fatimidedynastiet flyttede sit hovedsæde fra Tunesien til Ægypten og der samtidig dukkede nye vigtige sømilitære faktorer op i det vestlige og centrale Middelhav: normannerne og de italienske handelsrepublikker. Den nye byzantinske svaghedsperiode i det 11. århundrede førte derfor til disse magters dominans i hele Middelhavsområdet.

Lewis' betragtninger er på hver sin måde blevet videreført af Hélène Ahrweiler og Ekkehart Eickhoff. HÉLÈNE AHRWEILER har i *Byzance et la mer* (Paris 1966) koncentreret sig om det sømilitære aspekt, men udbygget dette til en analyse af den byzantinske sømagt, dens organisation og virke i hele rigets eksistensperiode. Hun viderefører tanken om en grundlæggende forskel mellem central- og provinsflåde og inddeler den byzantinske flådepolitik i offensive faser, hvor centralflåden prioriteres på provinsflådens bekostning, og defensive faser, hvor hovedvægten ligger på provinsflåden. Forfatterindens sympatier ligger så afgjort hos provinsflåden og den defensive politik; efter hendes mening var de store offensive

flådeforetager til mere skade end gavn, ja, stundom direkte katastrofale, idet de overspændte rigets ressourcer og førte til farlige engagementer, som riget havde gjort klokest i at afholde sig fra, da resultaterne ikke kunne stå mål med indsatsen og måtte være af forbigående karakter (det er her i første række rigets italienske politik i 9.-11. århundrede, forfatterinden fordømmer). Endvidere førte den offensive flådepolitik til en farlig svækkelse af provinsflåden, idet denne blev tappet for skibe og mandskab, og dette fik også handelsmæssige konsekvenser, da provinsflådens mandskab igen var involveret i handelsskibsfarten. Fru Ahrweilers bidrag til forfaldsproblematikken er i virkeligheden en art hybris-teori, idet rigets forfald og tilintetgørelse i første række tilskrives den skæbnesvangre *Grande Idée* om tilbageerobringen af de vestlige Middelhavslande, som førte til en negligering af rigets naturlige mål: konsolideringen og forsvaret af besiddelserne i det østlige Middelhavsområde, herunder især Lilleasien. Da hun tillige mener, at rigets sundhed er baseret på den i themer organiserede og med soldaterbønder bemandede provinsflåde, er der tale om et betydeligt slægtskab med Ostrogorskis Byzanssyn; også indignationen har hun til fælles med O.

Fru Ahrweiler overser imidlertid efter nærværende forfatters mening én meget betydningsfuld ting: at den offensive flådepolitik havde et væsentligt strategisk formål, når talen er om Syditalien og Sicilien: at sikre Balkanhalvøens vestflanke. Da det endelig var lykkedes normannerne helt at trænge byzantinerne ud af Syditalien ved erobringen af Bari 1071, skulle der ikke gå lang tid, før de gjorde landgang ved Dyrrakhion og trængte dybt ind i det byzantinske Balkan; det samme kunne være blevet konsekvensen af en arabisk erobring af hele Syditalien. Desuden kan man vel næppe se bort fra den søstrategiske fordel, der lå i at besidde begge sider af Otrantostrædet. Jeg kan personlig ikke frigøre mig fra den fornemmelse, at forfatterinden har presset sin model for kraftigt og for ensidigt igennem.

En efter min mening væsentlig mere afvejet og nuanceret skildring af den sømilitære problematik giver EKKEHARD EICKHOFF i *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland* (Berlin 1966). Som det fremgår af titlen, lægges der stor vægt på den islamiske flådeudvikling, ja overhovedet på den politiske udvikling i de islamiske stater ved Middelhavet, og værket er allerede herigennem af overordentlig stor værdi. Men samtidig giver det en indgående behandling af de søstrategiske forhold i hele Middelhavet – med den byzantinske »slagskibs« (dromone) flåde som den egentlige hovedperson; karakteristisk for fremstillingen er overskrifter som »Einleitung – Das Dromonen-Reich« og »III. Kapitel – Die Rückkehr der Dromonen«. Han anser den kejserlige centralstyrke for flådens vigtigste element, men ser den og provinsflåden som naturligt samarbejdende partnere under fælles overkommando. Den byzantinske flåde betragtes iøvrigt i sin helhed som *defensiv* af karakter.

Det afgørende problem i den mediterrane søkrigsførelse er efter E.s mening besiddelsen af Sicilien; thi med denne følger kontrollen med det vestlige Middelhav. Kampene om Sicilien bliver dermed sat ind i et andet perspektiv end hos Hélène Ahrweiler, bliver opfattet som det byzantinske maritime Middelhavsherredømmes eksistenskamp. (Samme problemstilling bliver i mindre skala gjort gældende for kampene om Kræta). – Et særlig interessant afsnit i E.s værk er *Der »Eiserne Vorhang« im Mittelmeer* (pp. 265–71), i hvilket han udtrykker en stilling til Pirennes these, der ligger i forlængelse af Lopez' ovenfor omtalte: det er ikke arabernes erobring som sådan, men den byzantinske handelskrig ikke blot mod araberne, men også mod det longobardiske kongerige og senere det karolingiske kejserrige, der skaber et »jernetæppe« i Middelhavet fra ca. 700. Ofte var forbindelserne mellem karolinger og kaliffer nærmere end mellem karolinger og Byzans – og karakteristisk nok drog gesandtskaberne mellem førstnævnte gennem Nordafrika. Middelhavsområdets handel blev ikke ødelagt, men blot forvredet af den byzantinske handelskrig og de arabiske modforanstaltninger; hovedvægten kom til at ligge på landruterne og de kortere søruter. Dette gav først og fremmest de italienske handelsrepublikker (der i teorien stadig var byzantinske) store muligheder som formidlere mellem de forskellige Middelhavsstater, og senere som dominerende sømagter.

E.s bog er en mærkelig bog. Rig på værdifulde detaljer og perspektivrige betragtninger, Byzans-venlig og Byzans-kritisk på samme tid, men uden fordømmelse over for nogen. E. betragter udviklingen i Middelhavsområdet, herunder den byzantinske tilbagegang, som naturlig; men han mener alligevel, at udviklingen kunne være blevet en anden, hvis der havde været mere kompetente forsvarere af den nyligt genvundne sicilianske østkyst i 1042; at dette faktisk ikke var tilfældet, må her nok tilskrives mere psykologiske faktorer, »denen oft ein tiefer historischer Sinn zugrunde liegt« (herefter drages en vovet parallel til Venezias tab af Morca til tyrkerne i 1715). Vi berører her bogens svagheder: tilbøjeligheden til svævende filosofien, søgt parallellisering og irrelevant digression. Sammen med den til tider måske lidt overflødige detailrigdom trætter de læseren, men kan dog ikke tilsløre bogens mange kvaliteter.

Mere stringent, men samtidig langt mere ensidig, er til gengæld ROBERT A. LOPEZ' originale bidrag til forfaldsproblematikken: *The Dollar of the Middle Ages* (Journal of Economic History 11, 1951), hvori han giver den stabile byzantinske valutakurs og stive kreditpolitik hovedskylden for økonomisk stagnation og tilbagegang. Han bringer her moderne betragtninger om inflations gavnlige virkninger for økonomisk vækst ind i billedet og kritiserer riget for at gribe til denne foranstaltning ikke i sin ungdom, men i sin alderdom – „an age when stimulations are dangerous“. Om skattepolitikken mener han, at siden den „hindered the accumulation of capital in private hands, it was a serious obstacle to economic growth“.

Byzans står for ham som en stat, der har gjort sig til kreditornation for andres handel i stedet for selv at ekspandere på det handelsmæssige område og styrke sin eksport. – Lopez' these er fristende i sin klare analogi til økonomiske teorier i vor tid. Samtidig er den dog ikke fri for at virke noget anakronistisk. Og fremfor alt hviler den på det tyndest tænkelige kildegrundlag. Det er jo ikke nok blot at betragte den byzantinske *nomisma's* guldindhold (som med få undtagelser holdt sig stabilt indtil Michael IV's regeringstid (1034–41));¹⁵ møntens købekraft, antallet af i omløb værende betalingsmidler og omløbshastigheden må også tages i betragtning. Og her står vi i en kildemæssigt ret fortvivlende situation.

Det bedste forsøg, der indtil nu er gjort på at skrive en byzantinsk pris-historie er foretaget allerede 1932 af OSTROGORSKI i afhandlingen *Löhne und Preise in Byzans* (Byz. Zeitschr. 32, pp. 293–333). Han giver her en række prisopgivelser fra forskellige perioder af den byzantinske historie, men understreger samtidig vanskeligheden ved at trække paralleller mellem dem, endsige opstille indextal for møntens købekraft. Han anser det for naturligt, om mønten i Byzans havde en ringere købekraft end i lande med en svagere udviklet økonomi, men angiver ikke, i hvilken proportion dette skulle have været tilfældet. Rentens højde anser han ikke for egnet til at belyse købekraften, højst til at belyse forholdet mellem kapitalbehov og kapitalmængde. Det nærmeste, O. kommer til fastslåen af en prisudvikling, er i priserne for heste, okser og får, hvor der gennemgående synes at have været en behersket prisstigning fra det 7.–8. århundrede over det 10. til det 13. århundrede. O.s grundlæggende opfattelse er, at det er pengeøkonomiens udviklingsgrad, der bestemmer møntens købekraft.

Selvom man imidlertid skulle gå med til, at møntens guldindhold var af væsentlig betydning for takten i den økonomiske vækst, kan man næppe slutte fra stabilt guldindhold til stabil kurs; i sin *Muhammed, Karl den Store och Rurik* (Scandia 12, 1939, pp. 181–222) omtaler STURE BOLIN et fald i guldprisen i Kalifatet fra ca. 850, hvor de nubiske guldminer kommer under arabisk herredømme. Har dette forplantet sig til Byzans, har det i sine virkninger svaret til en let inflation (og der er intet i O.s prisopgivelser, der gør en sådan usandsynlig, snarere tværtimod).

Hvad den påståede stramme kreditpolitik angår, kan vi kun sige, at Byzans kun yderst sjældent og kortvarigt kender til renteforbud (og vi har ingen belæg for deres overholdelse). Tværtimod finder vi i perioden 6.–11. århundrede en glidning i den officielle maximalrente, således at den for handelsfolk stiger fra 8% over 8,33% til 11,11% (for folk i de højeste rangklasser var den det halve).¹⁶ Sandsynligheden taler for, at der er tale om efterjusteringer i takt med stigninger i den faktiske rente,

¹⁵ Jfr. Ph. Grierson: Notes on the fineness of the Byzantine solidus, Byz. Zeitschr. 54, 1961, pp. 91–97.

¹⁶ Jfr. Ostrogorski. *Löhne und Preise*, p. 308.

men kilderne tier herom. De af O. angivne eksempler tyder imidlertid på, at det har været normalt for næringsdrivende at låne penge til etablering og for småsparere at låne deres penge ud. Holder dette stik, kan man næppe fastholde tanken om et af manglende kreditmuligheder hæmmet erhvervsliv.

Hvad endelig den påståede kapitalakkumulation i statskassen angår, må det for det første fastslås, at der sjældent synes at have været et større kasseoverskud ved afslutningen af en kejsers regeringstid, for det andet, at vi faktisk ikke aner, *hvor* hårdt skatterne hvilede på befolkningen (at befolkningen følte et skattetryk har vi talrige vidnesbyrd om i kilderne). Endvidere kommer spørgsmålet om skatternes fordeling på de enkelte grupper i befolkningen. Hvor hårdt var fx. handel og håndværk ramt? Til sidst er der spørgsmålet om, hvor mange af statens penge, der gik ud i befolkningen igen, og hvilke grupper der først og fremmest profiterede heraf. Uden en klarlæggelse af disse problemer vil man vanskeligt kunne antage tanken om skattetrykket som generel årsag til økonomisk stagnation, så meget mere som vi ved, at der faktisk i perioden 8.–11. århundrede må have fundet betydelige kapitalakkumulationer sted på private hænder – ellers bliver landadelens opkøb af bondejord i denne periode helt uforklarlig.

Lad os slutte rækken af økonomiske forfaldstheser ved at se på den af JOHN DANSTRUP i 1948¹⁷ fremsatte: at det er *alliancen* mellem byzantinsk godsejeradel og italienske købmænd, der medfører statsmagtens svækkelse allerede fra det 10. århundrede. Baggrunden for denne alliance var adelens bestræbelser for ikke blot at beherske landbrugsproduktionen, men også dennes afsætning ved at bringe markedspladserne ind under deres herredømme, subsidiært oprette nye markedspladser, de selv beherskede. Belægget for sin opfattelse finder Danstrup i en novelle af Basileios II fra 996, i hvilken der nævnes mange klager over, at købmændene forlader de gamle, etablerede markedspladser og åbner nye andetsteds; det bestemmes, at forflyttelse af markedsplads kun kan finde sted, hvis alle købmændene på det pågældende marked er enige om det. Ligeledes skal de samtykke i alle overdragelser af herredømmet over markedet fra én person til en anden (skal en markedsplads overgå fra en jævn mand til en »mægtig« skal der foruden enstemmighed foreligge et ældre privilegium, der tillader det). Danstrup følger derefter den parallelle vækst i de byzantinske godsejeres og de italienske købmænds rettigheder i de følgende århundreder. Hans fremstilling kulminerer i en analyse af kejser Manuel I's (1143–80) og hans efterfølgeres forsøg på at inddæmme handelsrepublikernes magt og rettigheder, samtidig med at man befandt sig i en penibel udenrigspolitisk situation mellem kejseren i Tyskland, normannerkongen på Sicilien og den seldjukiske sultan i Lilleasien. Danstrups studie på-

¹⁷ Manuel I's Coup against Genoa and Venice in the Light of Byzantine Commercial Policy, *Classica et Mediaevalia* 10, 1948, pp. 195–219.

peger her det helt utrolig ringe spillerum, den byzantinske politik havde i denne periode, og indebærer en opvurdering ikke mindst af den almindeligvis som totalt talentløs ansete kejser Isaak II Angelos (1085–95).

Værdien af Danstrups studie ligger først og fremmest i, at han giver en mere tilfredsstillende forklaring på baggrunden for rigets fald 1204 end den henvisning til Manuels overspænding af rigets ressourcer og de efterfølgende herskeres inkompetence, der almindeligvis benyttes som forklaring. Samtidig udgør den en meget fascinerende kombination mellem den agrarpolitisk-landmilitære og den handelspolitisk-sømiliter forfaldstese, hvor der ikke er tale om en underordning af den ene faktor under den anden, men om et hinanden gensidigt forstærkende spil mellem ligeberettigede faktorer. På denne baggrund virker frontstillingen kejser contra latinere + indfødte stormænd under Andronikos II (1082–85) helt naturlig. – Arbejdets svaghed ligger i det kildemæssige grundlag. Af konkret kildegrundlag for sin these angiver Danstrup faktisk kun ovennævnte novelle af Basileios II. Men problemstillingen fortjener at blive viderebehandlet – det skulle være mærkeligt, om man ikke i det mindste for tiden efter 1050 skulle kunne finde yderligere kilder til belysning af spørgsmålet, så meget mere som det af Danstrup behandlede kilde-materiale kun dækker en del af det materiale, der idag står til forskningens rådighed takket være efterkrigstidens kildeudgivelser.

FREMSTILLINGEN har i det foregående været koncentreret om forfalds-problematikken som den mest nærliggende og tilgængelige indgang til Byzansforskningens problematik. At der på denne måde er sket en indsnævring af problemkredsen, er denne artikels forfatter fuldt bevidst. Det skal i det følgende forsøges at påpege endnu nogle punkter, på hvilke der har gjort sig væsentlige problemer gældende for forskningen.

En ting, som det må være af væsentlig betydning for forskningen at klarlægge, er den politiske beslutningsproces i det byzantinske rige. Man må her konstatere, at der til trods for en intensiv forskning stadig er særdeles langt igen, dette ikke mindst fordi forskningen har haft en tendens til at koncentrere sig om at bestemme de enkelte embeders og titlers indhold og funktion på grundlag af de oplysninger, man kan hente ud af de officielle ranglister og embedsfortegnelser. På grundlag af de officielle oplysninger er man således almindeligvis nået frem til den opfattelse, at regeringscheffunktionen har tilhørt Prætorianerprefekten i den tidlig byzantinske, *Logothētēs tu dromu*¹⁸ i den middelbyzantinske og Storlogotheten i den senbyzantinske periode.

Mod denne metode har HANS-GEORG BECK i *Der byzantinische »Ministerpräsident«* (Byz. Zeitschr. 48, 1955, pp. 309–38) rejst væsentlige ind-

¹⁸ Titlen betyder egentlig blot »postminister«, men embedet omfattede også udenrigstjenesten. Se iøvrigt nedenfor.

vendinger. Beck mener ganske vist, at der må have været en ministerpræsidentfunktion i Byzans på grund af den kejserlige forvaltnings komplicerede karakter og det faktum, at adskillige kejsere mere regerede af navn end af gavn; men han vil ikke søge ministerpræsidenten blandt de embeder, der efter de officielle ranglister skal være de fornemste; for ganske vist nævner de byzantinske embeds- og ranglister lange rækker af embedsmænd og titelindehavere og beskriver til dels også deres beføjelser, men rangprincippet hindrer dem i at fortælle noget om beføjelsernes gensidige afgrænsning og griben ind i hinanden; »Die Pyramide, die sie errichten, ist keine Pyramide der Gewalten sondern eine des Ansehens und der höfisch zeremoniellen Bedeutsamkeit«. Beck går i stedet til de betegnelser, der anvendes om centrale politiske skikkelser i de berettende kilder. Han slår her ned på to sådanne officøse titulaturer: *mesazōn* (*mesiteuōn*) og *paradynasteuōn* – samt nogle længere udtryk, i hvilke begrebet *ta koina pragmata* eller blot *ta pragmata* forekommer.¹⁹ Hans kildegrundlag stammer hovedsagelig fra den senbyzantinske periode, men han mener at kunne følge udtrykkene tilbage over Nikæa-riget til den middelbyzantinske periode – *paradynasteuōn* sågar helt tilbage til det 4. århundrede, hvor det allerede »gang und gäbe ist, den leitenden Staatsmann als *paradynasteuōn* zu bezeichnen«. Beck bygger altså et sekundært uofficielt titelsystem op ved siden af det officielle, baseret på de byzantinske historikers udsagn. Hans theses holdbarhed må derfor afhænge af to ting: om de byzantinske historikere havde tilstrækkelig politisk indsigt og dømmekraft til at afgøre hvem der sad i centrum af beslutningsprocessen – og om der virkelig kan påvises en fast og konsekvent politisk terminologi såvel hos den enkelte forfatter som hos alle forfattere i et bestemt tidsrum. Det sidste spørgsmål har beskæftiget Beck meget, og han lægger et betydeligt materiale frem til støtte for teorien om terminologisk kontinuitet og konsekvens; samtidig må han dog indrømme, at udtrykkene langt fra altid er entydige – det kan således ske, at de førnævnte udtryk anvendes på flere personer samtidig (Beck tolker dem så som »de personer, der havde kejserens øre«); eller også optræder de i forbindelse med funktioner af væsentlig ydmygere karakter (præsten som mellemmand, *mesiteuōn*, ved skriftemålet, *paradynasteuōn* anvendt om en slags adjutant). Endelig er der, især i de sammensatte udtryk, en betænkelig stor variationsbredde. – Beck har anført vigtige grunde imod at en fremragende stilling i det officielle rangsystem automatisk medfører en central position i den politiske beslutningsproces – men han går selv ud fra et ligeså absolut axiom: at historikeren er en pålidelig kilde til belysning af den reelle magtstruktur. Hans studie er imidlertid et spændende forsøg på at nå ud

¹⁹ *Mesazōn* (*mesiteuōn*) betyder ordret »en der formidler, en der er mellemmand«; *paradynasteuōn* betyder »medregerende«; *ta koina pragmata* betyder simpelthen »de offentlige anliggender, statsagerne«.

over den traditionelle opfattelse og præsentere et alternativ på helt nye præmisser.

En mere traditionel, men metodisk ikke mindre interessant studie er D. A. MILLER's *The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period* (Byzantion 36, 1966, pp. 438–70). Miller tager i modsætning til Beck sit udgangspunkt i de officielle embedslistes, men benytter dem med stor varsomhed. Hans grundsyn på den byzantinske administrationshistorie er dynamisk: at embeder kan ekspandere ved at suge nye funktioner til sig og således stige i politisk betydning; omvendt kan et embede glide tilbage i betydning ved at få frataget sine tillægsfunktioner. Skal man søge indehaveren af regeringschef-funktionen, er det derfor ikke nok at fæste blikket på et bestemt embede, man må tage hele det konglomerat af funktioner og titler i betragtning, den pågældende embedsmand er i besiddelse af. Miller foretager følgelig en analyse af det sæt af magtbeføjelser og funktioner, der lægger sig omkring det oprindelige »postminister«-embede, således at dette for statsmanden Theoktistos (omkring midten af det 9. århundrede) kommer til at udgøre kernen i en veritabel regeringschef-funktion (kontrol med vejvæsen, transport, sikkerhedsvæsen, efterretningsvæsen, tolkekorps, diplomati og visse finanser samt ret til underskrivelse af dokumenter i kejserens navn); efter Theoktistos' fald 856 giver det imidlertid ikke nogen automatisk magtposition, det besættes gennemgående med trofaste bureaukrater, og da det beskrives i Konstantin VII's ceremonibog (fra 2. fjerdedel af det 10. århundrede) fremtræder det klart som et fagministerium med afgrænset ressort (post- og udenrigstjeneste). Ganske vist beklædes det i perioden 886–94 med en mand, der klart fremtræder som den mægtigste i riget efter kejseren: Stylianos Zautzes;²⁰ men »Stylianos' prominence was not based on his logothetship . . . but in fact was owing to the office/rank with which he had been invested at the same time, that of *protomagistros*« (pp. 465f.). Denne passus er ganske illustrerende for administrationshistorikerens vanskeligheder: en berettende kilde fremstiller Zautzes som den mægtigste mand i riget med ansvar for alle kirkelige og politiske forhold i året 886, det samme år hvor han udnævnes til *logothetēs tu dromu*. Er der nu her tale om en renaissance for dette embede, der bryder med dets karakter af rent fagministerium efter 856, skal vi forkaste den berettende kildes udsagn eller forsøge en tredje udvej? Miller griber her til den visselig meget fornemme *protomagistros*-titel, men at Zautzes' magtstilling skulle bygge på denne forbliver et ikke nærmere begrundet postulat. Miller's uforbeholdne godtagelse af *Vita Euthymii* fører endvidere til at han må afvise at Zautzes' udnævnelse til *basileopatōr* 896 (en specielt til ham skabt titel) kan have betydet nogen magttilvækst – ifølge *Vita Euthymii* var han jo allerede 886 i besiddelse af den største tænkelige magt.

²⁰ Kildegrundlaget er den hellige Euthymios' levned (»*Vita Euthymii*«), udg. af de Boor, oversat af P. Karlin-Hayter i *Byzantion* 25–27, 1955–57, pp. 1–172.

Det er således pudsigt at se, at Miller til trods for sit erklærede udgangspunkt i officielle embeds- og ranglister alligevel mener at måtte lægge så stor vægt på en berettende kildes udsagn. I sin bedømmelse af dette kildemateriales pålidelighed ligger han altså i virkeligheden ganske på linie med Beck.

Selvom Miller's opfattelse af *dromelogothe*-embedets udvikling således kan synes noget løst underbygget rokker det dog ikke ved afhandlingens øvrige betydelige kvaliteter. Meget givende er hans analyse af det byzantinske tolkekorps' sammensætning og funktion. Men vigtigst er hans påvisning af, *hvor* flydende grænserne mellem de forskellige grene af forvaltningen er – man kan se civile embedsmænd optræde som hærførere i det 8.–10. århundrede, man kan se enkeltpersoner opbygge komplekser af embeder og funktioner, der opløses igen ved deres afsættelse eller død; det værste man kan gøre er at betragte disse personers »ben« som integrerede dele af deres hovedembede. Det er følgelig misvisende at udpege det ene eller det andet embede som regeringschefembede – en sådan funktion er ikke afhængig af placeringen i det hierarkiske system, men af personen selv og hans stilling over for kejseren og kejserens gunst.

Konkluderende kan det om den forvaltningshistoriske problematik siges, at man nok er nået til en mere afvejet og kritisk holdning til det officielle kildemateriale, men at man endnu ikke har opnået en metodisk afklaring i spørgsmålet om udnyttelsen af de berettende kilder.

DER er et andet spørgsmål det ville være af central betydning at få nærmere klarhed over: hvad var egentlig gældende ret i Byzans i de forskellige epoker? Dette spørgsmål er i virkeligheden et af de mest intrikate indenfor byzantinistikken. Dets tilfredsstillende løsning ville fjerne meget af uklarheden ikke mindst indenfor den sociale og økonomiske historie, og ville give mulighed for at sondre mere systematisk mellem kilder der belyser den faktiske retstilstand og kilder der i virkeligheden kun kan tages som udtryk for lovgiverens intentioner. Savnet af en systematisk, metodisk tilfredsstillende moderne byzantinsk retshistorie er derfor overordentlig føleligt. Det er i virkeligheden rystende, så lidt systematisk litteratur der findes om emnet. Det, man har beskæftiget sig med, har været den romerretlige traditions udvikling og overlevering (hovedsagelig for romerrettens egen skyld), spørgsmålet om de billedstormende kejsers lovgivning har betegnet et brud med den justinianske retstradition eller simpelthen er en videreførelse af denne, spørgsmålet om *Nomos geōrgikos* (agrarloven)²¹ reflekterer oldslavisk ret, justiniansk ret eller ægyptisk ret, spørgsmålet om den handelslovgivning, der findes i Eparchens bog fra det 10. århundrede,²² er til gavn for staten eller for lavene – og så natur-

²¹ Jfr. note 6.

²² Sidst udgivet 1970 af I. Dujčev, *The Book of the Eparch* (indeholder facsimile af selve håndskriftet, J. Nicole's udgave fra 1893, Nicole's franske oversættelse fra 1894 og E. H. Freshfield's engelske oversættelse fra 1938).

ligvis dateringen af de udatede love. Hvordan retten har virket i praksis har man ikke beskæftiget sig meget med til trods for at man fra det 11. århundrede og fremefter har et vist materiale af konkrete retsafgørelser. De forskere, der har anvendt retsstoffet, er i regelen gået ud fra en a priori godtagelse af lovenes udsagnsværdi for den faktiske retstilstand. Ostrogorski behandler fx. agrarloven som en ganske pålidelig afspejling af de sociale og økonomiske forhold på landet i den periode, han daterer loven til. Kejsernes love mod den store jordbesiddelse i det 10. århundrede regner han derimod for ineffektive, dels fordi de gentages hyppigt, dels fordi en antagelse af deres faktiske gennemførelse vil modarbejde O.s. these om en kraftigt fremadskridende feudalisering i samme århundrede. Jeg finder for så vidt O.s. opfattelse plausibel; men jeg sidder alligevel tilbage med en fornemmelse af, at det i højere grad er teorien der har bestemt vurderingen af kilderne end omvendt. Sjældent finder man hos forskerne så meget som ansatser til mere systematiske og metodisk tilfredsstillende kriterier for lovkildernes effektueringsgrad.

En meget kritisk indføring i den byzantinske retshistories problemer giver H. J. SCHELTEMA i den nye udgave af *The Cambridge Medieval History* (bd. IV, 2, pp. 55-77). Han kommer her bl.a. ind på retsmyndighedsproblematikken, til belysning af hvilken han inddrager en samling retsafgørelser, foretaget af en dommer i Konstantinopel kort før 1050.²³ Hans konklusion af dette materiale er imidlertid den noget nedslående, at dommeren synes at have truffet afgørelserne først på grundlag af, hvad han fandt ret og rimeligt, for så bagefter at finde belæg for afgørelserne i lovtjekterne. Holder Scheltemas iagttagelse (som han selv ikke er uden forbehold overfor) stik, fører dette til en yderligere opvurdering af de faktiske retsafgørelses kildeværdi for retstilstanden på bekostning af lovtjekterne – et forhold, der vil gøre vor viden om det byzantinske samfund endnu svagere funderet for perioden før ca. 1000, hvor retsafgørelsesmateriale i egentlig forstand mangler. Man må her så gribe til den meget usikre metode at gennemse de berettende kilder for oplysninger om retstilstanden; også uanset holdbarheden af Scheltemas iagttagelse ville en systematisk undersøgelse af de berettende kilder ud fra dette synspunkt forøvrigt kunne være af stor betydning.

DEN byzantinske kunst er i sig selv så stort et område, at den egentlig burde gøres til genstand for en særlig oversigt. Den spænder over en række kunstarter med hver sine særlige karakteristika: arkitektur, mosaik, fresker, ikoner, bogmaleri, emaljearbejder, arbejder i guld, sølv og elfenben, kunstvævning, mønt- og seglbilleder. Af mere lettilgængelige forsøg på at sammenfatte alle disse genrer i én fremstilling kan nævnes DAVID

²³ Πείραξ sive Practica ex actis Eustathii Romani, trykt bl.a. i Zepos, *Jus graeco-romanum* IV, Athen 1931, pp. 1-260.

TALBOT RICE, *Byzantine Art* (Byzantinische Kunst)²⁴ og I. HUTTER, *Frühchristliche Kunst – Byzantinische Kunst*.²⁵ Talbot Rice har valgt at følge hver kunstarts udvikling for sig, mens I. Hutter har givet sig i kast med den ambitiøse opgave at skildre hver enkelt byzantinsk kunst- og kulturperiode under ét med inddragning af samtlige kunstarter. Talbot Rice's metode er den sikreste, men udelukker uundgåeligt en række perspektiver. Fru Hutters forsøg er interessant og inspirerende, men problemerne ved hendes metode ligger netop i periodiseringsproblemerne: for det første ser perioderne ikke ud til at være de samme for alle kunstarter, for det andet volder dateringerne (som i et arbejde af en sådan art må være af altafgørende betydning) ofte store problemer, ikke mindst når man savner sikre data og derfor må datere efter analogi, en metode der ikke mindst i den byzantinske kunst er farlig, fordi antikiserende og fornyende strømninger ofte udfolder sig side om side. Forsøgene på at inddele den byzantinske kunst i »renaissancebevægelser« med tilbagegriben til en hellenistisk-influeret naturalisme adskilt af perioder med en mere stilerende-monumental kunst, for slet ikke at tale om forsøgene på inden for de enkelte perioder at skelne mellem forskellige skoler og definere disses særpræg og proveniens, er i det hele taget et gennemgående træk ved den nyere byzantinske kunsthistorie, en tendens der hos forskere fra Balkanlandene ofte forstærkes af ønsket om at se netop deres forfædres skabende genius bag de store kunstværker fra det 11.–15. århundrede. Således har man for den sidste store byzantinske kunstepoke, den såk. Palaiologosrenaissance (13.–14. århundrede), villet skelne mellem to hovedskoler, den makedonske og den kretensiske (sidstnævnte senere omdøbt til den konstantinopolitanske), hvoraf den førstnævnte skulle være slavisk, den sidstnævnte græsk influeret (nogle har endda villet skelne mellem fire skoler i denne periode).

ANDRÉ GRABAR har i bogen *L'Art byzantin du Moyen Age (du VIIIe au XVe siècle)* (Paris 1963) vendt sig kraftigt mod troen på skoledannelser inden for den byzantinske kunst; han går så vidt, at han betragter den byzantinske kunst som et eget univers, meget lidt påvirkeligt over for regionale forskelle og politiske og sociale, ja selv religiøse strømninger. I sandhed en forbløffende konstatering af en forsker, der mere end nogen anden har formået at sætte kunsten i relation til den byzantinske civilisation som helhed og til den politiske historie.²⁶ Bogen rummer da også i sig selv iagttagelser, der i deres konsekvens modsiger hans nye these. Men

²⁴ 2. eng. udg., Penguin 1962, ty. udg. München 1964 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Nr. 4195).

²⁵ Belser Stilgeschichte, Bd. IV, Stuttgart 1968 (Wissenschaftliche Buchgesellschaft Nr. 5522. IV).

²⁶ Jfr. værkerne *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, og *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957.

thesen må forstås som et forsøg på at vende forskerne bort fra dyrkelsen af lokale skoledannelser og over mod studiet af de fundamentale ikonografiske problemer inden for den byzantinske kunst.

Ganske overset har disse problemer dog ikke været. Som et eksempel kan nævnes forskningen omkring det byzantinske dommedagsbillede,²⁷ og CYRIL MANGOS' spændende forsøg på at opstille et ikonografisk program for mosaikudsmykningen af Hagia Sofia i Konstantinopel.²⁸ For senantikkenes vedkommende kan som eksempel nævnes den livlige diskussion om ikonografien på triumfbuen i Santa Maria Maggiore i Rom.²⁹ Men ikke mindst hvad de to sidste eksempler angår, har statsideologiske og kirkepolitiske betragtninger uundgåeligt måttet inddrages i analysen. Grabars bog har ikke formået at røkke ved resultatet af hans egen forskning: at kunsten er en af de vigtigste udtryksformer for den byzantinske civilisation og må tolkes på baggrund af denne i sin helhed.

SPØRGSMÅLET om en relation til den politiske sfære kan derimod vanskeligt gøres gældende for den byzantinske *kirkemusiks* vedkommende (af den verdslige musik er praktisk taget intet overleveret).³⁰ Kejser Leon VI (887–912) er udlagt som ophavsmand til nogle hymner, og en reform i den byzantinske nodeskrift og musikoverlevering i retning af større klarhed og uniformitet kan konstateres omkring 1050 og kunne muligvis sættes i forbindelse med de bestræbelser, der på dette tidspunkt udfoldedes af konstantinopolitanerpatriarken Michael Kerullarios for at tilvejebringe en stærk og ensartet byzantinsk kirke i jævnbyrdigt konkurrenceforhold til pavekirken; men dette er de eneste svage spor, der kunne tages til indtægt for en påvirkning fra den politiske sfære. Efter alt at dømme er den byzantinske kirkemusik et i sig selv hvilende fænomen. Regionale påvirkninger og forskelle har heller ikke kunnet påvises.

De forskningsmæssige problemer, der først og fremmest har stået i centrum for den byzantinske musikforskning, har været spørgsmålene om musikkens oprindelse, melodiernes kontinuitet og det tonale system. Inden for udforskningen af alle tre problemer kan man skelne mellem en græsk og en vesterlandsk »skole«.

Den græske skoles synspunkt er i korthed følgende: Den byzantinske musik er et hele, et kontinuum, fra englens sang for hyrderne julenat til

²⁷ Jfr. B. Brenk, *Die Anfänge der byz. Weltgerichtsdarstellung*, *Byz. Zeitschr.* 57, 1964, pp. 106–26.

²⁸ Cyril Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1962.

²⁹ Jfr. N. A. Brodsky, *L'Iconographie oubliée de l'arc Éphésien de Sainte Marie Majeure à Rome*, *Byzantion* 31, 1961, pp. 413–503.

³⁰ Den eneste større, samlede fremstilling af den byzantinske kirkemusiks og kirkepøesis historie er Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2nd ed. Oxford 1961 – et på mange punkter omdiskutabelt værk. På dansk har Carsten Hoeg med sin lille bog *Musik og digtning i byzantinsk kristendom*, København 1955, givet en kortfattet, men overordentlig inspireret og fængslende introduktion til emnet.

den nutidige græske kirkesang. – Tonalitetsmæssigt bygger musikken på den antikke græske musik; dette forklarer, hvorfor den græske kirkesang idag afviger fra det vesteuropæiske tonesystem (det der groft taget repræsenteres af tonerne på et klaver) ved foruden hel- og halvtoner at have både meget små tonetrin og forstørrede intervaller. Naturligvis må så også den middelalderlige byzantinske musik have haft de samme tonalitetforhold; de forsøg, der fra vesterlandsk side gøres på at overføre byzantinske melodier til normalt 5-liniet nodesystem er følgelig komplet fejlagtige og vildledende. – At melodierne til de liturgiske tekster ser anderledes ud idag end i middelalderen er intet argument for, at det ikke er de samme melodier. Kirkesangen har nemlig to kilder: nodeskriften og den mundtligt overleverede *exégésis* (fortolkningspraksis). Også af denne grund må man altså fra græsk side afvise forsøgene på at transskribere byzantinske melodier til vesterlandsk nodesystem: det kan kun blive det sørgelige skelet af en rigt forsiret melodi.

Med hensyn til *musikkens oprindelse* har CARSTEN HØEG i en artikel i *Byzantion* 25–27 (1955–57)³¹ taget afgjort afstand fra tanken om, at den antikke græske musik skulle være moder til den byzantinske kirkesang. Han ser al kristen kirkesang vokse ud af den jødiske tradition, synagogesangen, og ser beviset bl.a. i det nære slægtskab mellem denne gudstjenesteform og den kristne, mens den antikke græske gudsdyrkelse har haft en væsentlig anden karakter. Ganske vist udelukker han ikke, at der kan have været tale om påvirkning fra den ældre græske musik hos forskellige menigheder i den oldkristne kirke, men klostrenes strenge regulering af gudstjenesteformen trængte efterhånden eksperimenterne og de hedenske påvirkninger tilbage. – Høegs bevisførelse bevæger sig på et ret generelt plan, og man kan hævde, at han er for dristig i sine slutninger på et spinkelt og ubestemt materiale. Men det er trods alt efter nærværende forfatters mening det mest overbevisende, der hidtil er fremkommet om dette spørgsmål.

Med hensyn til *melodiernes kontinuitet* er man fra vesterlandsk side traditionelt gået ud fra, at melodierne er blevet sunget, som de er blevet skrevet; hvorfor skulle man ellers have lagt så stort arbejde i at udarbejde en udførlig nodeskrift? Konsekvensen af dette synspunkt bliver imidlertid, at det musikalske repertoire er blevet helt ændret og udskiftet i tidens løb, idet den samme liturgiske tekst skifter neumer fra nedskrift til nedskrift og de moderne nedskrifter tilsyneladende intet har til fælles med de middelalderlige udover enkelte overfladiske ligheder.³² Et forsøg på at slå

³¹ Pp. 383–412: Les rapports de la musique chrétienne et de la musique de l'antiquité classique.

³² Om kontinuitetsproblemerne og forholdet mellem skriftlig og mundtlig tradition har Oliver Strunk ved byzantinistkongressen i Ohrid 1961 (*Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines I*, pp. 365–73) fremsat nogle vigtige principielle betragtninger.

bro mellem græsk og vesterlandsk opfattelse blev foretaget af M. PH. DRAGOUMIS i *Studies in Eastern Chant I* (London 1966),³³ i hvilken han forsøger at føre en række melodiers tonale skelet og en række af deres musikalske elementer tilbage fra nutiden til det 13.-14. århundrede. Hans these er, at der nok sker en udvikling af melodierne i tidens løb, men at grundstrukturen og en del af formelapparatet videreføres uændret fra middelalderen til idag. Dragoumis' resultater virker særdeles plausible; men mod undersøgelsen kan indvendes, at den kun behandler et ganske lille udsnit af den enorme byzantinske musiktradition.

I spørgsmålet om det *tonale system* er man i den vesterlandske forskning gået ud fra den antagelse, at den byzantinske musik (og den med denne beslægtede gregorianske) er bygget op på det diatoniske princip (d.v.s. at den groft taget bygger på den tonerække, der opstår ved at spille på et klavers hvide tangenter). OLIVER STRUNK mente endog at kunne føre afgørende bevis for denne antagelse, dog med den modifikation, at man enkelte steder måtte forestille sig et fis eller b indsat i stedet for f, henhv. h.³⁴ Hans indgående og i sig selv ganske overbevisende analyse af det byzantinske tonesystem er blevet videreført og i nogen grad modificeret af CHR. THODBERG og JØRGEN RAASTED, der under delvis forskellige synsvinkler, men begge under inddragelse af et kolossalt materiale, er nået frem til mere komplicerede modeller for det byzantinske tonesystem, men stadig inden for rammerne af vesterlandsk tonalitet.³⁵

Men hvor stammer den afvigende *nygræske* tonalitet fra, hvis man i middelalderen har haft et tonesystem som det af den vesterlandske forskning antagne? Ja, her har man peget på den nærliggende parallel til orientalsk, først og fremmest arabisk musik. Den nygræske toneskala skulle altså være en arv fra tyrkertiden. At en sådan betragtning ikke har fået nogen velvillig modtagelse i græske kirkelige og nationale kredse, kan ikke undre. Den naturlige konsekvens af det græske syn med dets fastholden af kontinuiteten fra antikken skulle snarest være, at det var den byzantinske musik, der havde påvirket den arabiske – noget der ingenlunde på forhånd kan udelukkes. Forskningen på dette punkt er dog endnu i sin vorden. Spørgsmålet er imidlertid af central betydning; vi står her over for et af de problemer inden for byzantinistikken, der

³³ The Survival of Byzantine Chant in the Monophonic Music of the Modern Greek Church (pp. 9-36).

³⁴ Oliver Strunk, The Tonal System of Byzantine Music, The Musical Quarterly, vol. 28, no. 2 (April 1942), pp. 190-204.

³⁵ Chr. Thodberg, Der byzantinische Alleluiarionzyklus; Jørgen Raasted: Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts. Begge udgivet København 1966 som Subsidia VIII og VII i Monumenta Musicae Byzantinae. (MMB er en publikationsserie for byzantinsk musik, grundlagt af Carsten Høeg og med hjemsted i København. I serien er udgivet en række facsimiler af byz. og oldkirkeslaviske musik-håndskrifter, transskriptioner af byz. musik til normalt 5-liniet nodesystem samt afhandlinger vedr. byz. og slavisk kirkemusik).

er omgærdet med de hedeste nationale og religiøse lidenskaber og giver anledning til de skarpeste konfrontationer mellem forskere med forskellig baggrund.

DENNE fremstilling af Byzansforskningens stilling idag er og kan kun være skitseagtig og fragmentarisk.³⁶ Byzantinistikken er et på mange felter spredt forskningsområde, litteraturen er stor, og der kommer stadig nyt kildemateriale til, nye kilder bliver fremdraget fra klosterarkiver,³⁷ nye freske- og mosaikfragmenter bliver fremdraget i kirker, nye rester af byzantinske bygningsværker opdages og udgraves. Især i de slaviske Balkanlande, Rumænien, Krim og Sovjet-Armenien har den arkæologiske aktivitet været stor. Byzantinistikken må hele tiden være forberedt på at revidere sine theser i lyset af nyt materiale og må i stadig stigende omfang inddrage fagfolk fra tilgrænsende dele af historien og fra tilgrænsende fag. Byzansforskerens største problem ligger i at overskue den stadige strøm af ny forskning og nyt kildemateriale af vidt forskellig art og på sprog, der ofte er den almindelige vesteuropæiske forsker fremmed. Nok oversættes en del vigtige sammenfattende afhandlinger til et af de tre hovedsprog; men ofte vil den brik, der mangler i en mosaik, være at finde i specialartikler og udgravningsberetninger, der ikke er oversat.

En udførlig oversigt over byzantinske publikationer i de sidste to decennier gives af PETER WIRTH i *Historische Zeitschrift*, Sonderheft 3 (München 1969, pp. 575–640), selv om det om denne oversigt må siges, at den er en ikke videre overskuelig ophobning af titler uden dyberegående kommentar. Møjsommeligt, men bedst, er det at følge anmeldelserne og oversigterne i *Byzantinische Zeitschrift* og *Byzantion*³⁸ og kongresakterne

³⁶ Af emner, der er udeladt for ikke at sprænge rammerne for denne oversigt, kan nævnes relationerne mellem Byzans og slaverne, et emne der har været genstand for en overordentlig intensiv forskning i de østeuropæiske lande.

³⁷ Som eksempel på vigtige udgivelser af ikke tidligere publiceret kildemateriale kan nævnes P. Lemerle, *Actes de Kutlumas*, Paris 1945; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges I–II*, München 1948; A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le Mont Ménécée*, Paris 1955, og J. Bompaire, *Actes de Xéropotamou. Edition diplomatique, I–II*, Paris 1964. – Endvidere skal nævnes to store regestværker: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I, Fasz. I–V*, Berlin–München 1924–65 (dækker hele perioden fra 565 til 1453) og V. Grumel, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople I: Les actes des patriarches I–III (perioden 381–1206), Socii Assumptionistae Chalcedonenses, Kadiköy 1932–47 (endnu 2 bind planlagt, dækkende perioden 1207–1453)*. – Endelig vil det være på sin plads at omtale det uvurderlige repertorium over bibliotekers og arkivers bestand af græske håndskrifter: M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, 2. udg.* Paris 1958 (supplementsbind for perioden 1958–63 udgivet Paris 1964).

³⁸ *Byzantinische Zeitschrift* indeholder i hvert bind tre afdelinger: I artikler, II anmeldelser, III systematisk bibliografi (ofte annoteret; indbefatter også anmeldelserne

fra de med jævne mellemrum afholdte byzantinist-kongresser (jfr. note 1). Søger man konkrete bibliografiske oplysninger, har man et meget udførligt, men lidt uhåndterligt hjælpemiddel i bibliografierne (uannoterede) i *The Cambridge Medieval History IV*; disse er især værdifulde, fordi de medtager tidsskriftartikler, festskriftartikler o.lign. Noget lettere er det at følge de bibliografiske henvisninger i noterne i OSTROGORSKIS *Geschichte des byzantinischen Staates*, selv om man herved får et selektivt (og stærkt personligt præget) billede af forskningssituationen omkring centrale problemer.³⁹ Et udmærket indblik i en række centrale forskningsproblemer giver A. A. VASILIEV, *History of the Byzantine Empire* (2. udg. Madison and Milwaukee 1952), som i øvrigt i modsætning til Ostrogorskis *Geschichte* også dækker det byzantinske kultur- og åndsliv; men værket er desværre ikke siden blevet ajourført (det er blevet genoptrykt flere gange som paperback).⁴⁰

En virkelig systematisk indføring i byzantinistikken har hidtil manglet, men der er i Wissenschaftliche Buchgesellschaft bebudet en *Einführung in die Byzantinistik* af den ansete ungarske byzantinist Gy. MORAVCSIK; forhåbentlig vil den kunne udgøre det hjælpemiddel, der vil give den Byzansinteresserede historiker en klar og overskuelig indgang til studiet og være en nyttig vejledning for de historikere, der under arbejdet med anden middelalderhistorie får behov for at inddrage byzantinsk historie.

af de omtalte værker og artikler). – Byzantion er især nyttig p.g.a. sine oversigter (Chroniques) vedr. forskellige forskningsområder.

³⁹ Det vil her være på sin plads at advare mod den tyske billigudgave af værket fra 1965 – i den er nemlig hele noteapparatet strøget!

⁴⁰ Noget lignende gælder samleværket *Byzantium*, red. af Baynes & Moss (Oxford 1948, genoptr. som paperback), der ganske vist i dag er noget forældet, men alligevel meget kan anbefales den, der uden særlige forudsætninger vil danne sig et førsteindtryk af byzantinsk historie og civilisation.

STUDIET AF DANMARKS NYESTE HISTORIE I SOVJETUNIONEN

AF

BENT JENSEN

SOVJETISKE »skandinavisters« virksomhed har hidtil ikke påkaldt sig større interesse i Danmark. Dette hænger utvivlsomt sammen med sproglige problemer, men vel især med den kulturelle distance mellem Danmark og Sovjetunionen – kulturelle taget i videste betydning og omfattende ideologiske forskelle. Da flere sovjetiske historikere har ytrret ønske om nærmere kontakt med danske kolleger, kan der være grund til